

„Viața cuvintelor” în locuțiunile verbale românești cu element-cheie din limba turcă

Firdes Veli Musledin*

Facultatea de Litere, Universitatea „Ovidius”, Aleea Universității 1, 900472 Constanța, România

Despre articol

Istoric:

Primit 31 ianuarie 2019

Acceptat 19 februarie 2019

Publicat 7 mai 2019

Cuvinte-cheie:

locuțiune verbală

limba română

limba turcă

împrumut

evoluție semantică

Rezumat

Studiul de față analizează un aspect al constituirii și circulației în timp și spațiu al unor locuțiuni verbale românești bazate pe termeni-cheie de origine turcească. Mai precis, avem în vedere schimbările de sens petrecute în limba română, prin integrarea respectivelor împrumuturi turcești în frazeologisme calchiate după limba turcă veche, dar mai ales dezvoltate pe teren românesc. Nu totdeauna procesul contactului lingvistic s-a petrecut lin, la vedere. Locuțiunile au trecut prin epoci de opacizare a sensului, apoi de revitalizare, în noi forme. La dificultățile create de selecția termenilor-cheie din straturi vechi și/sau regionale ale limbii turcești se adaugă folosirea lor în condiții similare (arhaicitate etc.) în română, cu încărcătură conotativă, metaforică suplimentară. Mecanismele sînt cele cunoscute din semantica istorică: metaforizarea, adaptarea la contextul socio-cultural etc., iar rezultatul este îmbogățirea permanentă și plasticizarea limbii române.

1. Dezambiguizări semantice

Vechimea termenilor-cheie, pe de o parte, și valoarea metaforică pe care o capătă aceștia în limba română, pe de altă parte, fac dificilă înțelegerea sensului general al unor locuțiuni verbale bazate pe cuvintele de origine turcească. Opacitatea se manifestă pentru vorbitorii românei actuale, dar sîntem convinși că multe asemenea locuțiuni erau greu de descifrat și în trecut, dată fiind circulația restrînsă, strict specializată, a cuvintelor care generau respectivele construcții verbale, precum și conotațiile cu care vorbitorii le încărcau, într-un anumit context, limitat și el în spațiu și timp. De aceea, utilizatorii care le puneau în circulație în deplină cunoștință de cauză încercau, deseori în mod spontan, să le explice cumva.

1.1. Dezambiguizare contextuală

În unele cazuri, este vorba despre cuvinte-cheie relativ bine cunoscute, dar care a ajuns să fie folosite în creații *ad hoc*, pe care lexicografii le înregistrează, totuși, ca și cum ar fi uzuale, în anumite epoci, căci sînt atestate în textele despuiate de ei.

De exemplu, de la *safta* sînt foarte bine cunoscute chiar și astăzi locuțiunile de tipul *a face safteaua*, cu structurile larg cunoscute ‘a vinde/a cumpăra ceva în mod avantajos, de la prima oră a zilei, de la începutul săptămîinii’ etc. și, de aici, ‘a face un bun început unui lucru’. Dar, tocmai din pricina circulației intense în timp și spațiu, dincolo de mediul afacerilor, termenul a favorizat locuțiuni verbale mai puțin obișnuite:

a face safta cu o oală (cu un pahar) de luni dimineată
‘a sparge din greșală (o oală, un pahar)’;

a face cuiva safta pe spinare
‘a bate pe cineva’.

* Adresă de corespondență: mfirdes@yahoo.com.

În ambele cazuri, doar asocierea cu anumiți termeni incluși în structura locuționară ne ajută să înțelegem corect sensul acesteia: ‘oală, pahar’, în primul exemplu, ‘spinare’, în al doilea.

În absența acestora, sensul final ar fi fost greu de priceput, mai ales că structura verbală este folosită în sens ironic, cu valorificarea negativă, adică exact inversă, a unui termen consacrat, în principiu, ideii de realizare pozitivă: ‘afacere profitabilă’, ‘bun început’, ‘noroc’.

Este vorba, am spune, despre ceea ce **Coseriu (1956)** numea „solidarități lexicale”, adică asocierea într-un anumit context a doi sau mai mulți termeni care împreună generează un sens ce nu aparținuse nici unuia dintre ei, luați separați.

În primul dintre cele două exemple de mai sus, determinarea complementară ‘de luni dimineată’ nici nu ar mai fi fost necesară, logic vorbind. Dar utilizarea acesteia întărește ideea ‘noroc prost’, ‘noroc cu capul spart’, din vorbirea ironică populară, căci trimite la determinarea temporală a lui *safta* ‘noroc de început’. Pe de altă parte, construcția se încadrează în tipologia „zicerilor” care vizează fie ideea ‘început cu ghinion’, fie ideea ‘vase sparte’:

A pornit cu stîngul de luni dimineată.

Are chef de ceartă de luni dimineată.

respectiv:

A intrat soacra în blide.

În cel de-al doilea exemplu, trimiterile din **DLR** spre mai multe surse ne arată că personajul lui I. L. Caragiale folosește construcția *a face safta pe spinare*, ca pe o expresie cunoscută în epocă și în mediul său și numai explicațiile suplimentare despre inaugurarea biciului („Sf. Nicolae”) aparțin dramaturgului, contribuind la o dezambiguizare a locuțiunii, pentru eventualii necunoscători, și repunând în circulație, printr-un text cult, ce va deveni clasic, respectiva zicere.

1.2. Contextualizarea locuțiunilor metaforice. Abstractizarea și generalizarea sensurilor

Numeroși termeni din sfere semantice specializate, precum comerțul și finanțele, unitățile de măsură, vestimentația, alimentația, obiectele de uz casnic ș.a., ies din circuitul strict profesional și pătrund în vorbirea curentă prin intermediul unor structuri locuționare, idiomatice, sintagme diverse, prin proverbe și zicători etc.

În toate aceste cazuri, fenomenul este bazat pe procesul abstractizării sensului respectivilor termeni, prin mecanismele cunoscute în semantica istorică: metaforizare (sau măcar acțiunea dominată de subcategoriile metaforei – sinecdoca, metonimia), schimbarea contextului socio-lingvistic (înnobilare de sens sau, dimpotrivă, depreciere de sens; schimbarea mentalității vorbitorilor, respectiv schimbarea sistemului de cunoștințe și a reperelor de evaluare). Odată intrate cu înțelesul abstractizat în vorbirea de uz comun, acești termeni sînt apti să exprime judecăți de valoare prin raportare la realitatea pe care o simboliza cuvîntul în ipostaza concretă a noțiunii redată. Evident, locuțiunile verbale respective au, toate, fără excepție, sens metaforic.

Vom da mai jos cîteva exemple care pot ilustra respectiva categorie de locuțiuni, a căror genază ține de semantica diacronică, desigur, dar și de istoria social-economică și istoria mentalităților, deopotrivă:

a avea obraz de saftian

a avea urechi de saftian

a se zbîrci saftianul

Este puțin probabil ca vreun vorbitor de astăzi să înțeleagă sensul unor asemenea locuțiuni verbale, de vreme ce termenul-cheie, *saftian*, cf. tc. *sahtıyan*, făcea parte din limbajul tehnic de redusă circulație al meșteșugarilor și negustorilor din domeniul marochinăriei și încălțăminteii, iar atestările sale ceva mai largi în limba română au ca limite începutul secolului al XVIII-lea (un document din anul 1702, publicat și

comentat de Iorga, 1901) și jumătatea secolului al XIX-lea (un text de V. Alecsandri, de pe la 1840, cf. DLR, s.v.).

În rest, termenul este rar atestat la câțiva cronicari târzii, la traducătorii din epoca menționată mai sus, în unele culegeri de folclor (I. Golescu, S. Fl. Marian, T. Pamfile). În uzul comun pare să fi intrat numai în prima jumătate a secolului al XIX-lea, căci dicționarele limbii române (CADE, Șăineanu, Cihac, Scriban) își extrag textele ilustrative din scrierile lui Gh. Asachi, N. Bălcescu, N. Filimon ș.a., cu forme învechite sau regionale *săftian*, *sahitian*, *seftian*, pl. *saftiane* și *saftianuri* (cf. DLR, s.v.). După această perioadă, doar la C. Hogaș îl mai întâlnim, o singură dată, sau la poeții manieriști și calofili de mai târziu, precum R. Vulpescu. Termenul fusese deja înlocuit de sinonime aproximative, precum *cordovan* sau *marochin*.

Sensul său de bază ‘piele fină de capră – tăbăcită vegetal (avînd desene în relief sau în culori) sau imitație obișnuită din piele de oaie sau de vițel folosită în pielărie sau galanterie, pentru produse fine’ (cf. DLR, s.v.), a favorizat, desigur, valorificarea ideii ‘finețe’, în evaluările subiective care au determinat abstractizarea cuvîntului și metaforizarea simbolică a obiectului desemnat de acesta. De aici au apărut locuțiunile metaforice:

a avea obraz de săftian

‘a fi o persoană distinsă’, dar și sensul invers: ‘a avea fața plină de zbîrcituri’;

a avea urechi de săftian

‘a fi surd’.

În fiecare dintre acestea, finețea și moliciunea saftianului devine simbol pentru o anumită stare – socială sau fiziologică, în sens pozitiv sau negativ. În perceperea mesajului contează, ca și în situațiile prezentate în paragraful anterior, termenii suplimentari, termenii-reper care ajută la dezambiguizarea construcțiilor, respectiv *obraz* și *urechi*. Ambii pot genera ei înșiși expresii metaforice pentru judecățile de valoare formulate în registrul popular:

a avea obraz subțire

a avea obrazul gros

a avea obraz de pingea

a avea urechi de măgar ș.a.m.d.

În plus, productivitatea termenului-cheie, *săftian*, este sporită și de extensiile de sens la care este supus acesta, conform aceluiași mecanism consemnat de semantica istorică. Atunci cînd schimbarea se produce prin ceea ce numim *restrîngere de sens*, rămînem în sfera denotativă, a păstrării semnificației concrete a cuvîntului. Este vorba despre folosirea acestuia pentru desemnarea cuvîntului *carîmbul cizmei*, partea care trebuie să fie mai moale din structura respectivului tip de încălțăminte, folosire atestată în Muntenia și Oltenia (cf. DLR, s.v.). Este vorba aici despre o sinecdocă, subtipul *pars pro toto*, *totum pro parte*, obișnuită în asemenea situații de schimbări semantice.

În alte cazuri, extensia s-a produs prin asociere metaforică propriu-zisă: *obraz de saftian* > *pielea obrazului* > *obraz, față*.

Lexicografii trimit la texte vechi pentru o frază ca aceasta:

a îmbătrînit rău, i s-a zbîrcit saftianul...

În aceste cazuri, avem de-a face, evident, cu utilizarea figurată a termenului *saftian*.

Ar mai fi de adăugat și observația că prezența în aceste construcții a verbelor *a avea* și *a fi* (uneori, doar ca înțeles), pe de o parte, și a termenilor-reper, determinanți logici și gramaticali pentru valorile evaluative, *recte* atribute ale cuvintelor-suport, pe de altă parte, pot justifica analiza secționată a respectivelor structuri, care ne-ar îndritui să afirmăm că aceste cuvinte fac parte mai degrabă din locuțiuni adjectivale, substantivale, uneori adverbiale, decît din locuțiunile verbale:

obraz de saftian ‘zbîrcituri’ sau ‘obraz îmbătrînit’, dar și ‘obraz subțire’, ‘distanție’;
urechi de saftian ‘surzenie’, ‘surd’.

Numai locuțiunea *a se zbîrci saftianul* este sigur și exclusiv verbală, căci îndeplinește toate condițiile pentru construcțiile despre care vorbim aici:

- este utilizată cu un verb-suport din altă sferă semantico-gramaticală decât auxiliarele și copulati-vele (*a avea, a fi, a deveni* etc.);
- nu are nevoie de termen-reper (determinat logico-gramatical);
- are valoare metaforică, singura care justifică respectiva îmbinare de cuvinte.

2. Direcții ale evoluțiilor semantice

În multe cazuri, termenul vechi românesc suferă un proces de „înnobilare” semantică sau, în orice caz, de pierdere a sensurilor peiorative, accentuat negative, în favoarea sensurilor ironico-glumețe, odată cu trecerea de la concret la abstract și de la denotativul referențial la ambiguitățile conotative. Zafiu (2017) studiază istoria cuvîntului *bucluc*, arătînd că drumul acestuia prin vocabularul limbii române, de-a lungul a circa două secole de atestare, a mers de la înțelesul concret, de „excrement, mai vîrtos omenesc”, înregistrat în anexa *Glosariu...*, la *Dicționarul* din 1871, de către Laurian și Massim, aceeași care atestă și locuțiunea *a mînca bocluc* ‘a (nu) spune minciuni’, ambele înfățișări fiind ieșite „cu totul” din uz, după cum i se pare distinsei cercetătoare. În schimb, după trei decenii, Șăineanu (1900) consemnează sensul ‘faptă necuviincioasă’, reformulat de Suci (2010) în ‘faptă murdară’, ‘ticăloșenie’ etc. Faptul că sensul vechi, dar abstract, s-a perpetuat în locuțiuni ca *a intra în bucluc* etc., se bazează, pe aceste conotații peiorative, susținute și de sensurile din alte limbi balcanice. Zafiu (2017) invocă bg. *bokluc*, cu sensul ‘gunoi’, deci tot cu semantism concret. Totuși, astăzi cuvîntul este folosit cu un sens mult atenuat ‘încurcătură’, ‘situație dificilă’, așa cum înțelegem cu toții din locuțiuni de tipul *a da de bucluc* etc. Lingvista de la București consideră că la evoluția termenului poate să fi contribuit derivatul *buclucaș*, construit cu sufixul diminutival *-aș*, care are și cunoscutele conotații afective, hipocoristice, ca în *copilaș, drăgălaș*, și citează un text din *Amintirile* lui I. Creangă, în care termenul este folosit cu obișnuitele valori glumețe, ambigue: „popa Buligă cel *buclucaș*”. Oricum, ca și în cazul lui *ghiudunea* ș.a., termenul a trecut printr-un vizibil proces de „înnobilare”, obișnuită în semantica istorică.

Despre căile ciudate de conservare a unor cuvinte turcești în română Rodica Zafiu, vorbește în mai multe dintre microstudiile sale condensate, publicate sub genericul „Păcatele limbii”. Așa cum am arătat în altă parte, cuvîntul turcesc *peşin* ‘bani numerar’ a fost înlocuit de mult timp cu diverse forme sinonimice românești sau împrumutate din alte limbi: *numerar* (folosit adjectival sau chiar ca locuțiune adverbial, în numerar); *cu banii jos*; *(cu) banii gheață* sau cu recentul și cvasigeneralizatul anglicism *bani cash*, redus direct la *cash*, așa cum s-a întîmplat cu *peşin*, în urmă cu un secol. Cercetătoarea citată consemnează o formă ciudată în română, inclusă în expresia *Cît ai zice peştin* (Zafiu, 2015a). Pare evident că avem de-a face cu o suprapunere a lui *peşte* cu *peşin*. Problema este că pentru vorbitorii de azi, nici una dintre variantele utilizate în respectiva sintagmă, nu sună prea logic. R. Zafiu trimite la explicația lui Dumistrăcel (2001), care susține că tocmai absurditatea asocierii termenilor justifică supraviețuirea lor, care ar reflecta o schemă cognitivă a contrastelor. *Cît ai zice peşte* trebuie comparat cu *Una zicem, alta facem*; *Uşor de zis, greu de făcut* ș.a. Fără a respinge total această explicație, R. Zafiu consideră că este mai logic să luăm în calcul expresiile care îl conțin pe *peşin* cu sensul evoluat în limba română pînă la *cash* ‘în avans’, ‘pe loc’, ‘îndată’. Se dau citate din A. Pann, V. Alecsandri, I. Zanne care confirmă acest nou semantism, dobîndit pe teren românesc, explicate ca muntenisme în *Dicționarul* lui A. Scriban. Aşadar, este foarte posibil ca peste zicerea mai veche *Cît ai zice peşte* (din vocabularul pescarilor, inițial) să se fi suprapus *Cît ai zice peşin*, cu rezultatul creării unui cuvînt nou, format printr-o sinteză cu aspect de etimologie populară.

3. Concluzii

Așadar, locuțiunile verbale romantic construite în jurul unui termen-cheie de origine turcească reiau adesea tipare uzuale din limba turcă, dar își dezvoltă serii lexico-semantic bogate pe teren propriu.

Cele mai multe asemenea construcții domină sfârșitul secolului al XVIII-lea (numai puținătatea documentelor scrise ne împiedică să stabilim circulația mai intensă într-o perioadă mai veche), apoi tot secolul al XIX-lea și aproape tot secolul al XX-lea, în pofida modernizării, respectiv occidentalizării limbii române – literare și uzuale.

Desigur, folosirea acestor termeni în sintagme, locuțiuni, structuri metaforice etc. le-a prelungit supraviețuirea mult timp după ce înseși conceptele pe care le denumeau (materiale pentru atelierele meșteșugarilor, unități de măsură, monede, formule de tranzacționare comercială) au ieșit din uzul comunității vorbitorilor de limbă română.

Pe de altă parte, ideea ‘evaluare’, măsură explicită și implicită, provocare a destinului, precum și ideea ‘noroc’, ‘corectitudine’, confruntare interumană a favorizat circulația și dezvoltarea acestor locuțiuni.

Mai ales folosirea lor figurată, metaforică și contextele ironice, familiare, negative le-au stimulat lărgirea ariei de întrebuințare și persistența în limba română – atît în uzul oral, cît și în stilul beletristic, jurnalistic etc. Toate acestea conferă plasticitate, bogăție și, în general, personalitate limbii române, în diacronia ei.

Bibliografie

A. Surse

- Dimitrescu, Fl. (1958). *Locuțiunile verbale în limba română*, Editura Academiei, București.
 Dumistrăcel, St. (2001). *Pînă-n pinzele albe. Dicționar de expresii românești*, Institutul European, Iași.
 Suci, E. (2010). *Dicționarul cuvintelor românești de origine turcă*, Editura Academiei Române, București.

B. Lucrări de referință

- Bârlea, P. Gh. (2016). *Traduceri și traducători. Pagini din istoria culturii române*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.
 Bârlea, P. Gh. (2013³). *Limba română contemporană. Fonetică – Ortografie – Vocabular*, Editura MLR, București.
 Coseriu, E. (1956). *La creación metafórica en el lenguaje*, Universidad de la República: Facultad de Humanidades y Ciencias, Instituto de Filología – Departamento de Lingüística, Montevideo.
 Dumistrăcel, St. (1980). *Lexic românesc. Cuvinte, expresii, metafore*, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
 Gafton, Al. (2012). *De la traducere la norma literară. Contribuția traducerii textului biblic la constituirea vechii norme literare*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.
 Iorga, N. (1901). *Studii și documente cu privire la istoria Românilor*, vol. IV, Institutul de Arte Grafice și Editură Minerva, București.
 Lakoff, G. & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*, University of Chicago Press, Chicago.
 Suci, E. (2009). *Influența turcă asupra limbii române*, I. *Studiu monografic*, Editura Academiei Române, București.
 Suci, E. (2011). *101 cuvinte de origine turcă*, Editura Humanitas, București.
 Șăineanu, L. (1885). *Elemente turcești în limba română*, în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, Tipografia Academiei Române, București.
 Șăineanu, L. (1900). *Influența orientală asupra limbii și culturii române*, I. *Introducere*. II. *Vocabularul*, 1. *Vorbe populare*. 2. *Vorbe istorice. Împrumuturi literare. Indice general*, Editura Librăriei Socec, București.
 Ülküsal, M. (1966²). *Dobruca ve Türkler* [Dobrogea și turcii], Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
 Wendt, H. F. (1960). *Die turkischen Elemente im Rumänischen*, Akademie-Verlag, Berlin.
 Zafiu, R. (2001). *Diversitate stilistică în româna actuală*, Editura Universității din București, București.
 Zafiu, R. (2015a). *Cît ai zice peștin...*, în „Dilema veche”, nr. 601, 19–25 august, p. 6, [online].
 Zafiu, R. (2015b). *Oja, între Occident și Orient*, în „Dilema veche”, nr. 587, 14–20 mai, p. 6, [online].
 Zafiu, R. (2017). *Bucluc*, în „Dilema veche”, nr. 685, 6–12 aprilie, p. 6, [online].

C. Dicționare

Baubec, A. & Baubec, G.D.-K. (2011). *Dicționar turc-român, român-turc*, Editura Ex-Ponto, Constanța.

CDER = Ciorănescu, Al. (2002). *Dicționar etimologic al limbii române*, Ediție îngrijită și traducere din limba spaniolă de Tudora Șandru Mehedinți și Magdalena Popescu-Marin, Editura Saeculum I.O., București.

DLR = Sala, M. & Mihăilă, Gh. (coord.) (2010). *Dicționarul limbii române*. Vol. I–XIX. Ediție anastatică, Editura Academiei Române, București.

DȘL = Bidu-Vrănceanu, A. et al. (2005). *Dicționar de științe ale limbii*, Editura Nemira, București.

Nişanyan, S. (2011²). *Index Anatolicus. Türkiye yereleşim birimlerinin*, [online].

Sala, M. (2001). *Enciclopedia limbii române*, Editura Univers Enciclopedic, București.

TS = *Türkçe Sözlük* [Dicționar al limbii turce], Türk Dil Kurumu Academia, Ankara.